

Monok István

A koraújkori könyvkatalógusok és könyvjegyzékek, mint a hungarika-kutatás forrásai

A nyomtatott hungarikum fogalmának meghatározását a retrospektív nemzeti bibliográfiát összeállító munkacsoport tagjai számos alkalommal megfogalmazták már, s ezek a definíciók nyomtatásban is hozzáférhetőek. Ahhoz, hogy valamely nyomtatvány leírása helyet kapjon e nemzeti bibliográfiában, magát a nyomdaterméket is célszerű kézbevenni. A leírásoknak tehát autopszián kell alapulniok. A XVI-XVIII. századi könyvkiadás kutatása során azonban néha meg kell elégednünk egy híradással, amely a könyv valamikori meglétét tanúsítja. A keresés kiindulópontjául mindenképpen el kell fogadnunk egy ilyen híradást. Ahhoz azonban, hogy ma még nem ismert magyar vonatkozású koraújkori nyomtatványra vonatkozó feljegyzést találjunk, számba kell venni azokat a forrástípusokat, amelyekben ilyenek egyáltalán előfordulhatnak. E rövid tanulmány keretei közt most az egyik, a fenti cél elérése érdekében legkézenfekvőbbben szóbajöhető forráscsoportot, a könyvkatalógusok és könyvjegyzékek csoportját vesszük közelebből szemügyre.

A hazai és az európai nagy könyvtermelő országok könyvtörténeti kutatása természetesen más-más forrástípusokra alapozódik. Azon a tényen túl, hogy a kiadott könyvek száma nem összehasonlítható, ennek egyik oka az, hogy míg a nyomdaipar fejlődését meghatározó országokban a XVI. században már találkozunk a különféle katalógusok és könyvjegyzékek nyomtatott válatzataival, addig nálunk a XVIII. század közepéig, de a dokumentumanyag dominanciáját tekintve a XIX. század második feléig kéziratos feljegyzésekre vagyunk utalva.

A külföldön dolgozni akaró kutatónak a felkészülést mindenképpen a hazai forrásviszonyokhoz kell igazítani, s az idegen országbeli munkája során térhet csak át az ottani forrásviszonyok feltérképezésére, s azon az alapon kell majd továbblépnie. Éppen ezért mondandónkat a magyarországi olvasmánykultúra forrásainak számbavételével kezdjük.

A magyar „könyves szakma” abban a szerencsés helyzetben van, hogy egy több, mint 100 éves szakfolyóirat áll rendelkezésére kutatási eredményei közreadásához: a Magyar Könyvszemle. E folyóirat történetében örvendetesen csak rövid időszakok voltak, amikor a könyv-, könyvtár-, könyvkiadás-, nyomdászat-, sajtó- és olvasmánytörténet dokumentumainak felmutatása háttérbe szorult. A forrásközle-

mények mellett a tanulmányok is többségükben adattári elemet is tartalmazó feldolgozások. A jól működő folyóirat mellett meglepő az összefoglaló jellegű könyvek kicsiny száma - a nyomdászattörténetre ez éppúgy igaz, mint a könyvtár- és olvasmánytörténetet tekintve.

Ami a kutatások tervszerűségét illeti, talán nem túlzás azt állítani, hogy az 1526-1750 közé eső időszak - a hazai koraujkori periódus - nem örvendett igazán népszerűségnek; pedig a Bibliotheca Corviniana magaslatából szemlélt két évszázad csak néhány szempontból tűnhet szürkének. Iványi Béla szívós és programszerű levéltári kutatómunkájának eredményei mellett a helytörténeti, az intézmény- és főleg az iskolatörténeti kutatások bizonyították, ha ki nem is mondatott, hogy a tükör, amelyben a hódoltságkori Magyarország művelődését, könyves kultúráját szemlélték, torz volt. A képet csak kiegészítette, de új alapra nem helyezte az egyes kiemelkedő személyek (Zrínyi Miklós, Rákóczi Ferenc stb.) irodalmi, vagy éppen politikai tevékenysége háttéréként felmutatott könyvgyűjtemény, a műveltség, a tájékozottság bizonyítéka.

Az ismert, a vizsgált korból származó jegyzékszerű olvasmánytörténeti források száma talán nem véletlenül maradt 100 alatt akkor, amikor 1979-ben Keserű Bálint elindított egy máig még be nem fejezett szervezett kutatási munkát. Ennek eredményeképpen ma több, mint 1500 magyarországi könyvlistát ismerünk az 1526-1750 közti időszakból. Szegeden kifejezetten azoknak a forrásoknak összegyűjtését tűztük ki célul, amelyek a szűken vett olvasmánytörténetet dokumentálják; azt, hogy az adott időszakban ki, mit, mikor olvasott - Keserű Bálint szavaiival: „Bizonyosra vesszük, hogy [...] az eddiginél pontosabb képet kaphatunk arról: mit olvastak a kb. 1530-1730 közötti két évszázadban a magyar társadalom különböző osztályaihoz, rétegeihez, korcsoportjaihoz tartozók; mit a három részre szakadt ország különböző területein; mit a városi polgár és mit az udvarházak köznemese; mit a férfiak és mit a nők; mit a katolikus és mit a protestáns felekezetek által irányított gyülekezetekben, iskolákban.”

Mielőtt ezen forrásanyagunk a címben jelzett szempontú jellemzését elkezdénénk, álljon itt egy felsorolás azokról a forrástípusokról, amelyekben jegyzékszerű dokumentumot találtunk:

1. - Katalógusszerű összeírások

A katalógus és a könyvjegyzék abban különbözik egymástól, hogy a katalógus egy rendezett gyűjteményről készül, s a leírt tételek a visszakereshetőséget is lehetővé teszik. A gyakorlat azt mutatja, hogy az ilyen típusú könyvjegyzékeken

(hiszen a katalógus is egy könyvjegyzék) az egyes könyvek leírásában az összeállító több bibliográfiai elemre tér ki (például: a kiadás helye, éve, de a szerző neve és a rövid, értékelhető cím mindenképpen szerepel).

2. - Hivatalos szervek összeírásai

- 2.1. - Hagyatéki összeírások
- 2.2. - Árvaügyi iratok
- 2.3. - Végrendeletek
- 2.4. - Vagyonelkobzási jegyzőkönyvek
- 2.5. - Peres ügyek iratai (jogi útra vitt viták, adósságok)
- 2.6. - Canonica visitatio jegyzőkönyvei

3. - Intézményi könyvtárak katalógusai, mint magángyűjtemény jegyzéke

- 3.1. - Adományozások
- 3.2. - Feljegyzések kölcsönzéséről
- 3.3. - Magánszemély könyvállományának az intézmény számára történő megvásárlásakor készült jegyzék

4. - Személyes iratok

- 4.1. - Naplóbejegyzések vásárolt, elolvasandó, vagy köttetendő könyvekről
- 4.2. - Levelek

5. - Egyéb források

- 5.1. - Feljegyzés személyes könyvkölcsönzésről
- 5.2. - Adás-vételi feljegyzés
- 5.3. - Köttetési lista
- 5.4. - Könyvszámlák
- 5.5. - Könyvbejegyzésekről fennmaradt könyvjegyzék
- 5.6. - A tulajdonos javainak különböző célú, nem hivatalos szerv által történt összeírásai közt fennmaradt könyvjegyzék

Az összegyűlt forrásanyag tehát egy helyen (Szegeden a József Attila Tudományegyetem Központi Könyvtárában) rendelkezésre áll, előrehaladt bibliográfiai számbavétele (Könyvtártörténeti Füzetek) és maguknak a jegyzékeknek kiadása is (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez).

Már az elkezdett feldolgozó munka első szakaszában is feltűnt azon könyvtételeknek a nem elhanyagolható száma, amelyek leírásuk szerint magyar vonatkozásúak, ám nem azonosíthatóak kézikönyveinkkel. Elsősorban is az úgynevezett tézis-füzetekre gondolunk, amelyek az egyetemi tanulmányok egy-egy szakaszának lezártaul szolgáló nyilvános disputa alkalmával keletkeztek. Eredetileg is kis

számban adták ki ezeket a 10-30 lapos füzeteket (40-100 példány), elkallódásuk esélye is nagyobb a terjedelmesebb könyvekénél. Ráadásul a legritkább esetben őrizték őket önállóan a korabeli tulajdonosok. Ez azt jelenti, hogy vagy többet összegyűjtve egyetlen vaskos kötetbe rendezték, vagy valamilyen, a füzet témájához illő könyvhöz köttették. Ezzel a kolligálással sajnos az összeírók szeme elől is eldugták őket, illetve azok a jegyzékeket készítő diákok, írnokok, akiket a források többségében az egyes kötetek értéke érdekelt, s nem a pontos bibliográfiai számbavétel, nem részletezték az ilyen kötetek tartalmát. Van persze számos kivétel is. Egyetlen példaként megemlíthjük a kassai városi könyvtár 1670-es években készült összeírását, amelyen a sokszor 50-60 ilyen füzetet tartamazó kötetek is részletesen leírva szerepelnek.

Sajnos, a korabeli könyvösszeírások forrásértéke abból a szempontból, hogy új hungarikumokat fedezzünk fel, önmagukban meglehetősen kevés. Kiindulópontnak azonban fontosak. A koraujkori könyves műveltség kutatásával párhuzamosan folyó, a külföldi iskolázás történetét (*peregrinatio academica*) feltáró munkálatok is olyan előrehaladott állapotban vannak, hogy a két kutatási irány eredményeinek szembesítésével tovább tudunk lépni.

A példánál maradva: a disputációk elnökeként megjelölt professzort a XX. századi bibliográfiai gyakorlat szerzőnek tartja, s ez az esetek túlnyomó többségében igaz is; a diák professzorának egyes tételeit védte meg nyilvános vitában, számot adva ezzel felkészültségéről. Ma már rendelkezésünkre áll egy adatbank, amely a XVI-XVII. században hazánkban európai egyetemeken továbbtanult diákok adatait tartalmazza. Több megjelent névjegyzékkel is dolgozhatunk. E három adatsor - a megjelölt téziszfüzet, az egyes egyetemekre beiratkozott magyarországi diákok, illetve ezen egyetemek tanárainak névsora - együtt kezelésével tovább tudunk lépni a keresett nyomtatvány azonosításában. A példány megtalálása természetesen ezután következik.

A könyvkiadásban élenjáró országok (Németország, Franciaország, Itália, Anglia) kutatóinak elsősorban a hatalmas könyvmennyiség számbavételével, sokszempontú feltárásával kell megküzdeniök (csak összehasonlításként: amíg Magyarországon és Erdélyben a XVI. században kiadott könyvek száma 1000 alatt marad, addig ez a szám Németországban meghaladja a 160.000-et). Jóllehet az első olvasmánytörténeti „Quellenkunde” összeállításával már a XVIII. században próbálkozott Christian Felix Weisse (1726-1804), és Ferdinand Eichler 1903-ban megfogalmazta azt az igényt, ami a német könyvtártörténet forrásgyűjteménye

íránt már akkor felmerült, mindmáig nem készült könyvtár- és olvasmánytörténeti forrástipológia.

1984-ben Reichard Wittmann arról beszélt a wolfenbütteli „Arbeitskreis für Geschichte des Buchwesens” 6. ülészakán, hogy a forrástipológia összeállítójának részben könnyű dolga van, hiszen a források a kezében vannak és nem kell át-rágnia magát hatalmas szekunder irodalmon, de nehéz dolga van, „mert a kutató-nak ismeretlen területen és bizonytalan talajon módszertani megalapozottság nélkül kell előrehaladnia.” 1987-ben megjelent a németországi könyv- és könyvtártörténeti kutatások addigi eredményeit számbavevő, a további irányokat kijelölő kézikönyv. Georg Jäger „Historische Lese(r)forschung” című tanulmányának összegzésében kitér a forrástipológia és kutatómódszertan hiányára: „Ahhoz, hogy a történeti olvasás-, illetve olvasmánykutatás önálló tudományos szakterületként megerősödjék egyrészt szüksége lenne kutatómódszertanra, másrészt kidolgozott forrástanra (forrástipológiai) és forráskritikára.”

Ha teljesen kidolgozott, a könyves kultúra valamennyi területét felölelő forrástipológia nem is készült, számos alterülete e diszciplinának e szempontból is kidolgozott.

A kereskedelmi könyvkatalógusok csoportja az egyik ilyen, amelyet Günther Richter elemzési szempontjait figyelembe véve Reichard Wittmann csoportosítása szerint tekintenénk át. Archer Taylor és Albert Ehrmann saját, a nyomtatott katalógusokat összefoglaló bibliográfiájukban a kronologikus, területi elvet követték, illetve forrásrendszerezésük lényegesen nagyobb csoportokat érint, mint Wittmanné. Ez utóbbi szerint a kereskedelmi katalógusok típusai a következők:

1. - Egyes nyomdák termékkatalógusai (Kataloge von Buchdruckern und Druckerverlegern)
2. - Könyvkiadók ajánló-katalógusai (Kataloge von Verlegern und Verleger-sortimenten)
3. - Könyvkereskedők válogatott ajánló- és állományjegyzékei (Sortiments- und Lagerkataloge) - ide sorolva az olyan XVIII. századi kumulált jegyzékeket is, mint a Georgi.

Visszatérve egy pillanatra a hazai forrásviszonyokra megemlítjük, hogy jóllehet nyomtatott jegyzékünk e típusból nincsen, de Hans Gallen kassai könyvkötő és könyvkereskedő hagyatéki összeírása (1583), amely kiterjedt a raktárkészletre is, rendelkezésünkre áll. Hasonlóan hagyatéki leltárból ismert két könyvkötő raktár-

készlete is, amelyeket e forráscsoportban meg kell említenünk: Zacharias Milch soproni (1704) és Caspar Wisst kassai (1714) kereskedő-polgárokról van szó.

4. - Antikváriumkatalógusok, illetve ezeknek egy speciális formája az aukciókatalógus (Antiquariatskataloge und Auktionskataloge) - megjegyzendő, hogy ezen utóbbiak sokszor lényegében magánkönyvtár jegyzékének is tekinthetők.

Az első Magyarországról ismert nyomtatott, e forráscsoporthoz sorolható katalógus 1763-ból való, a Bánffy-könyvtár nagyszombeni elárverezésekor készített katalógus.

5. - Kölcsönkönyvtárjegyzék (Leihbibliothekskataloge)

6. - Vásári katalógusok (Messkataloge) - külön kiemeljük David L. Paisey értékelését e forráshoz, tudniillik szerinte a XVI-XVII. századi könyvtermés nincs e könyvpiaci katalógusokban említve.

Wittmann ezeken a katalógus-típusokon kívül megemlíti még a ritka könyvek jegyzékeit (Cathalogi rariorum librorum), amelyeket besorolhatónak látunk a válogatott ajánlójegyzékek (Sortimentskataloge) közé, és a cenzúrajegyzékeket (Zensurverzeichnisse), ide értve az Indices librorum prohibitorum is.

Reichard Wittmann forrástipológiájának második részét - a kereskedelmi katalógusok mellett a másik fő csoport: állományjegyzékek (Bestandverzeichnisse) - nem dolgozta ki, csak jelzésszerűen utalt arra, hogy ez a nagy csoport alapvetően két részre osztható: nyilvános, illetve intézményi könyvtárak katalógusai (Kataloge öffentlicher Bibliotheken) és a magánkönyvtárak katalógusaira (Kataloge privater Sammlungen aller Provenienzen).

Paul Raabe külön tanulmányt szentelt csak a nyomtatott intézményi könyvtár-katalógusok rendszerének (1750-ig 48 ilyen sorol fel). Ezek az intézmény-típusok sajnos nem léteztek az 1750 előtti Magyarországon - akadémiák, olvasóköri, nem kereskedelmi kölcsönkönyvtárak, egyes folyóiratok köré csoportosult klubok (Akademien, Lesegesellschaften, Leihbibliotheken, Journalzirkel), külföldre menve azonban számolnunk kell velük.

Irodalom

A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig. Összeáll. Kovács Máté. Bp., 1963. /Nemzeti Könyvtár./

A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése. Sajtó alá rend. Herner János, Monok István. Szeged, 1983. /Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11./

Breymayer, Reinhard: Auktionskataloge deutscher Piaristenbibliotheken. = Bücherkataloge als buchgeschichtliche Quellen in der frühen Neuzeit. Hrsg. von Reinhard Wittmann. Wiesbaden, 1984. /Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens. Bd. 10./ 113-208.

Catalogi Nundiales 1571-1852. Die Frankfurter und Leipziger Messkataloge der Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel (HAB). Hrsg. von Wolfgang Borm. Wolfenbüttel, 1982. /Repertorien zur Erforschung der frühen Neuzeit. Bd. 5./

Csapodi Csaba-Tóth András-Vértesy Miklós: Magyar könyvtártörténet. Bp., 1987.

Der deutsche Buchhandel in Urkunden und Quellen. Hrsg. von Hans Widmann. I. Bd. Hamburg, 1965.

Deutsche Verlegerplakate des 17. Jahrhunderts. = Archiv für Geschichte des Buchwesens. 9(1969). 217-238.

Die Leihbibliothek als Institution des literarischen Lebens im 18. und 19. Jahrhundert. Organisationsformen, Bestände und Publikum. Hrsg. von Georg Jäger, Jörg Schönert. Hamburg, 1980. /Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Lesens. Bd. 3./

Die Messkataloge des sechzehnten Jahrhunderts. Faks. Ausgabe. Hrsg. von Bernhard Fabian. Bd. 1-4. New York-Hildesheim, 1972-1974.

Ehrmann, Albert: The distribution of books by catalogues. From invention of printing to A. D. 1800. Cambridge, 1965.

Eichler, Ferdinand: Quellensammlung zur Geschichte des deutschen Bibliothekswesen. = Zentralblatt für Bibliothekswesen. 20(1903) 221-229.

Engelsing, Rolf: Deutsche Bücherplakate des 17. Jahrhunderts. Wiesbaden, 1971.

Engelsing, Rolf: Paderer Verlegerplakate des 17. Jahrhunderts. = Gutenberg-Jahrbuch, 1970. 258-263.

Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely. Sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Tonk Sándor.

Szeged, 1991. /Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 16/2./

Gebauer, Hans Dieter: Bücherauktionen in Deutschen im 17. Jahrhundert. Bonn, 1981. /Bonner Beiträge zur Bibliotheks- und Bücherkunde. Bd. 28./

Goldfriedrich, Johann: Geschichte des deutschen Buchhandels vom Westfälischen Frieden bis zum Beginn der klassischer Literaturperiode. Leipzig, 1908.

Gulyás Pál: A könyv sorsa Magyarországon. I-III. kötet. Bp., 1961.

Hoffmann, Lorenz Friedrich: Sortiments- Katalog eines alten hamburgischen Buchhändlers (1590). = Serapaeum 21(1860) 218-223.

Jäger, Georg: Historische Lese(r)forschung. = Die Erforschung der Buch- und Bibliotheksgeschichte in Deutschland. Hrsg. von Werner Arnold, Wolfgang Dittrich, Bernhard Zeller. Wiesbaden, 1987. 485-507.

Kapp, Friedrich: Geschichte des deutschen Buchhandels bis in das siebzehnte Jahrhundert. Leipzig, 1886.

Kassa város olvasmányai. 1562-1731. Szerk. Monok István. Szeged, 1990. /Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 15./

Klanciczay Tibor: Korszerű politikai gondolkodás és nemzetközi látókör Zrínyi műveiben. = Irodalom és ideológia a 16-17. században. Szerk. Varjas Béla. Bp., 1987. /Memoria Saeculorum Hungariae. 5./ 337-400.

Kokas Károly: Könyv és könyvtár a XVI-XVII. századi Kőszegen. Szeged, 1991. /Olvasmánytörténeti Dolgozatok III./

Kókay, György: Geschichte des Buchhandels in Ungarn. Wiesbaden, 1990. /Geschichte des Buchhandels Bd. III./

Magángyűjtemények Nyugat-Magyarországon 1555-1721. Könyvjegyzékek bibliográfiája. Szerk. Monok István. Szeged, 1982. /Könyvtártörténeti Füzetek. II./

Paisey, David L.: Literatur, die nicht in den Messekatalogen steht. = Bücher und Bibliotheken im 17. Jahrhundert in Deutschland. Hrsg. von Paul Raabe. Stuttgart, 1980. /Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens. Bd. 6./ 115-125.

Raabe, Paul: Bibliotheksgeschichte und historische Leserforschung. Anmerkungen zu einem Forschungsthema. = Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte. 7(1982) 433-441.

Richter, Günther: Buchhändlerische Kataloge vom 15. bis um Mitte des 17. Jahrhunderts. = Bücherkataloge als buchgeschichtliche Quellen in der frühen

Neuzeit. Hrsg. von Reinhard Wittmann. Wiesbaden, 1984. /Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens. Bd. 10./ 33-65.

Richter, Günther: Die Sammlung von Drucker-, Verleger- und Buchführerkatalogen in den Akten der kaiserlichen Bücherkommission. = Festschrift für Jozef Benzing zum 60. Geburtstag. Wiesbaden, 1964. 317-372.

Selm, Bert van: A list of Dutch book auction sale catalogues printed before 1611. = *Quaerendo*, 12(1982) 95-129.

Selm, Bert van: Some Amsterdam Stock catalogues with privited prices from the first half of the seventeenth century. = *Quaerendo*, 10(1980) 3-46.

Taylor, Archer: Book catalogues: their varieties and uses. Chicago/Illinois, 1957. 2. rev. ed. by William P. Barlow. St. Paul's Bibliographies, 1986.

Vodosek, Peter: Öffentliche Bibliotheken und kommerzielle Leihbibliotheken. = Die Leihbibliothek als Institution des literarischen Lebens im 18. und 19. Jahrhundert. Hrsg. von Georg Jäger, Jörg Schönert. Stuttgart, 1980. /Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens. Bd. 3./ 327-348.

Weber, Ernst: Sortimentkataloge des 18. Jahrhunderts als literatur- und buchhandelsgeschichtliche Quellen. = Bücherkataloge als buchgeschichtliche Quellen in der frühen Neuzeit. Hrsg. von Reinhard Wittmann. Wiesbaden, 1984. /Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens. Bd. 10./ 209-257.

Wendt, Bernhard: Antiquariatskataloge als bibliographische Hilfsmittel für Reformationsdrucke. = Festschrift für Jozef Benzing zum 60. Geburtstag. Wiesbaden, 1964. 476-491.

Winans, Robert B.: A descriptive checklist of book catalogues separately printed in America 1693-1800. Worcester, 1981.

Wittmann, Reinhard: Bücherkataloge des 16-18. Jahrhunderts als Quellen der Buchgeschichte. Eine Einführung. = Bücherkataloge als buchgeschichtliche Quellen in der frühen Neuzeit. Hrsg. von Reinhard Wittmann. Wiesbaden, 1984. /Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens. Bd. 10./ 7-17.

Wittmann, Reinhard: Eine Helmstedter Bücherauktion von 1661. = Bücherkataloge als buchgeschichtliche Quellen in der frühen Neuzeit. Hrsg. von Reinhard Wittmann. Wiesbaden, 1984. /Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens. Bd. 10./ 79-112.

Wittmann, Reinhard: Geschichte des deutschen Buchhandels. Ein Überblick. München, 1991.

"Unmoralisch an sich". Zensur im 18. und 19. Jahrhundert. Hrsg. von Herbert Georg Göpfert, Erdmann Weyrauch. Wiesbaden, 1988. /Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens. Bd. 13./